

Irena Jaros*

O synonimii słowotwórczej przymiotników temporalnych w gwarach Polski centralnej

Zjawisko synonimii słowotwórczej obejmuje derywaty utworzone za pomocą różnych wykładników formalnych od tych samych podstaw i funkcjonujące w języku w tym samym lub podobnym znaczeniu¹ (Jadacka 1986). We współczesnej polszczyźnie ogólnej (Satkiewicz 1987: 340–382) w niewielkim stopniu odnosi się ono do przymiotników. Wymienne funkcjonowanie takich formacji, jak *jabłkowy* i *jabłeczny*, *szklarniany* i *szklarniowy*, *wystawowy* i *wystawienniczy*, *przymiotny* i *przymiotnikowy*, *zołędziowy* i *zołędny* (GWJP: 499; Satkiewicz 1987: 340–341, 375) świadczy o toczącej się rywalizacji poszczególnych typów słowotwórczych. Wariantowość słowotwórcza² przymiotników w większym stopniu pojawia się w gwarach ludowych (Jaros 2016), w których jest konsekwencją między innymi ich wewnętrznego zróżnicowania, spowodowanego niezależnym rozwojem poszczególnych systemów dialektalnych oraz nieustającego wpływu polszczyzny ogólnej, zaznaczającej się na różnych etapach ich rozwoju. Niejednokrotnie rejestrowane w gwarach zjawiska tego typu odzwierciedlają również dawną, potwierdzoną w historii języka polskiego, rywalizację formantów, zwykle wielofunkcyjnych (Kleszczowa 2003).

Synonimia słowotwórcza przymiotników w gwarach polskich dotyczy wielu kategorii semantycznych, w tym również ich użycie w znaczeniu temporalnym. Tworzą one w polszczyźnie stosunkowo niewielką liczebnie grupę derywatów. Ich funkcja pragmatyczna polega na wskazaniu relacji czasowych, w jakich znalazły się nazywane przez rzeczowniki czynności, zjawiska atmosferyczne,

* irena.jaros@uni.lodz.pl, dr hab., Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Polskiej, Katedra Dialektologii Polskiej i Logopedii, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź.

¹ Termin *synonimia słowotwórcza* odnoszę do faktów z zakresu semantyki leksykalnej obejmujących zjawisko równo i bliskoznaczności formacji, tworzących dwu i wieloelementowe szeregi.

² W pracach polskich językoznawców synonimy słowotwórcze nazywane są wymiennie wariantami (Burska-Ratajczyk 2001; Jaros 2002; J. Sierociuk 1991, 2004, 2006), dubletami (Witkowska-Gutkowska 1999) oraz derywatami paralelnymi (Kleszczowa 2003). W tekście wymiennie używam terminów: *synonim* i *wariant*, rzadziej *dublet słowotwórczy*.

przedmioty, np. *wieczorny udój, styczniowe mrozy, południowe spotkanie, wczorajszy obiad*. Semantyka omawianych przymiotników wynika ze znaczenia ich podstawy słowotwórczej, którą stanowią przede wszystkim rzeczowniki i przysłowki (GWJP: 492), oznaczające różne odcinki czasu. Zarówno techniki derywacyjne, jak i zasób wykładników formalnych, uczestniczących w kreacji omawianej grupy przymiotników są niewielkie. W opracowaniach z zakresu słowotwórstwa polszczyzny ogólnej wymienia się w grupie afiksów, tworzących derywaty od rzeczownikowe i odprzysłówkowe, formanty przyrostkowe *owy, ny, ni, (ej)szy*, np. *zimowy, natychmiastowy, poranny, letni, wczorajszy, dzisiejszy, jutrzejszy* oraz formanty prefiksально-sufiksalne z udziałem przedrostków obcego pochodzenia *pre, post, inter*, np. *prekolumbijska sztuka, prekambryjska era, postpenitencjarna pomoc, postromantyczna poezja, interstadialne procesy*. Przymiotniki używane w funkcji temporalnej można także tworzyć od wyrażań z przyimkami, wskazującymi na relacje czasowe, takimi jak: *po, przed, między, od*, np. *powojenny* (: po wojnie), *przedświąteczny* (: przed świętami), *międzyzjazdowy* (: między zjazdami), *odwieczny* (: od wieków) (GWJP: 500). Niewielką grupę stanowią composita typu *catoroczny* (cały rok), *zeszłoroczny* (: zeszły rok), *przyszłoroczny* (przyszły rok) z interfiksem *-o*. Zasób środków derywacyjnych wykorzystywanych do tworzenia tego typu formacji oraz sposoby ich użycia są we współczesnej polszczyźnie na ogół ustabilizowane. W niewielkim zakresie pojawiają się dublety, np. *salon wystawowy – salon wystawienniczy* (Satkiewicz 1987: 375). Najczęściej warianty słowotwórcze przymiotników różnią się kolokacją leksykalną, np. *wieczorny spacer – wieczorowa suknia, szkoła* lub funkcją stylistyczną, np. *wiejski ser – wsiowy ser*, wchodząc w relacje bliskoźnaczości.

Prezentacja różnych pod względem budowy słowotwórczej derywatów należących do jednej z mniej licznych kategorii semantycznych przymiotników, wskazanie rywalizujących ze sobą typów słowotwórczych, jest jedynie pretekstem do ujawnienia przyczyn zjawiska nadmiaru leksykalnego, który jest cechą charakterystyczną polskich gwar (Pelcowa 1995, 1996; Zagórski 1991). Materiał egzemplifikujący omawiane zjawisko pochodzi z gwar Polski centralnej, z publikowanych źródeł o charakterze leksykograficznym, to znaczy *Słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego* Karola Dejny (SL) i *Słownika gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* Mieczysława Szymczaka (Szym), oraz materiałów rękopiśmiennych – danych znajdujących się w kwestionariuszach-notatnikach do *Atlasu gwar polskich*, zapisanych podczas badań prowadzonych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku w punktach atlasowych³, położonych w granicach dzisiejszego województwa łódzkiego,

³ Są to punkty: 330: Bylice, gm. Grzegorzew, 331: Nowe, gm. Krośnice, 335: Teofilki, gm. Grabów, 336: Pęcławice, gm. Piątek, 339: Spycymierz, gm. Uniejów, 340: Mętlew, gm. Góra św. Małgorzaty, 343: Tokary, gm. Kawęczyn, 345: Łagiewniki Nowe, gm. Zgierz, 348: Grabina, gm. Zadzim, 349: Kazimierz, gm. Lutomiersk, 352: Wąglczew, gm. Wróblew, 353: Gajewniki, gm. Zduńska Wola, 354: Prawda, gm. Rzgów, 357: Chojne, gm. Sieradz, 358: Wypychów, gm. Buczek, 361: Dymki, gm. Lututów, 362: Chrzastawa, gm. Widawa, 363: Krzyżanów, gm. Wola Krzysztoporska, 366: Drob-

dla potrzeb pracy poszerzonego na zachodzie i południu o tereny znajdujące się w granicach historycznej ziemi łęczycko-sieradzkiej, a także w materiałach pozyskanych przez pracowników i doktorantów Katedry Dialektologii Polskiej UŁ w latach 2005–2007 podczas badań w kilku wsiach⁴ zlokalizowanych na omawianym terenie. Dane gwarowe pochodzą z dość rozległej cezury czasowej (były pozyskiwane od połowy XX wieku do początków wieku XXI) od informatorów, którzy na co dzień posługiwali się gwarą w niewielkim stopniu skażoną polszczyzną ogólną.

Większość przymiotników temporalnych wyekscerpowanych z wyżej wymienionych źródeł charakteryzuje się budową słowotwórczą zgodną z ich odpowiednikami ogólnopolskimi. Tak dzieje się w przypadku derywatów powstałych przede wszystkim od:

- a) nazw dni tygodnia, miesięcy, pór roku, części dnia, świąt, np. *czwartkowy obiad* (Chy⁵, P), *poniedziałkowy dzień* (Chy, P), *wtorkowy zbiór* (P, Z); *majowe kwiaty* (W, Z), *lutowe święto*, *powietrze* (Szym, Chy, S, P, TW, Z), *lipcowy wieczór* (Chy, S, P, Z), *listopadowy dzień* (P, Z), *październikowy* (Chy, P), *wrześniowy* (Chy, P); *zimowe gruszki* (Z), *jesienny deszcz* (SL); *tygodniowy chleb* (Z), *miesięczny kurs* (Z); *południowy skwar* (SL), *popołudniowa pora dnia* (Z), *poobiednie spanie* (Szym); *popielcowa środa* (S, P, TW, Z), *wigilijny dzień* (Chy, S, P);
- b) przysłówków, np. *dzisiejszy chleb*, *dzisiejsze mleko*, *dzisiejsza gazeta* (Szym, AGP 353, 370, Chy, P, TW, Ty, W), *jutrzejszy dzień* (P), *jutrzejsze maszynowanie* (Szym, Chy), *wczorajsza noc*, *robotą*, *gazeta*, *wczorajsze mleko* (Szym, Chy, P, TW, Ty, Z), *pojutrzejsza pogoda* (Szym), *przedwczorajsze mleko*, *przedwczorajsza gazeta* (Szym, P, W, Z);
- c) wyrażen przyimkowych, np. *posiewne brony* (SL⁶, Che, TW, Z), *przedwojenne czasy*, *maszyny* (Che, D), *przedsiewna orka* (Chy), *przedwiosenny okres* (Z).

nice, gm. Osjaków, 367: Kamień, gm. Kleszczów, 370: Wierzbie, gm. Praszka, 371: Dylów Rządowy, gm. Pajęczno, 372: Kocierzewy, gm. Gomunice, 372D: Dziepółć, gm. Radomsko, 376: Prusicko, gm. Nowa Brzeźnica, 425: Dąbek, gm. Kłomnice, 575: Pniewo, gm. Bedlno, 580: Świeryż, gm. Łowicz, 701: Czatolin, gm. Łyszkowice, 702: Ruda, gm. Skierniewice, 706: Gzów, gm. Słupia, 707: Turowa Wola, gm. Kowiesy, 710: Kaletnik, gm. Koluszki, 711: Bogusławki, gm. Rawa Mazowiecka, 715: Małecz, gm. Lubochnia, 719: Gazomka, gm. Moszczenice, 720: Dęba, gm. Poświętne, 724: Stoczki, gm. Mniszków, 728: Podlubień, 733: Wąsosz, gm. Fałków, 737: Niedośpielin, gm. Wielgomłyny.

⁴ Są to: Chojny, gm. Lututów (Chy), Chojne, gm. Sieradz (Che), Domaniewice, gm. Domaniewice (D), Popów, gm. Łowicz (P), Słupia, gm. Słupia (S), Turowa Wola, gm. Kowiesy (TW), Tychów, gm. Czarnocin (Ty), Zalew, gm. Lutomiernik (Z) oraz Wąsosz, położony na granicy woj. łódzkiego i świętokrzyskiego, w gm. Fałków (W).

⁵ Przytaczane przykłady, pochodzące ze źródeł opublikowanych, są lokalizowane za pomocą skrótów bibliograficznych (SL, Szym). Przy danych wyekscerpowanych z materiałów rękopiśmiennych podawane są albo skróty nazw miejscowości, z których pochodzą (zob. przypis 4.), albo numery punktów AGP, których rozwiązanie znajduje się w przypisie 3.

⁶ Cytowany materiał pochodzi z punktów: 1G, 10M, 15, 15L, 71, 72D, 77, 79, 80, 80a, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 87S, 88, 90, 90P, 92, 93, 93C, 97, 98, 104, 114, 117, 121 (zob. SL).

Występowanie w gwarach synonimicznych formacji w funkcji temporalnej wiąże się przede wszystkim z widocznym do dziś w systemach gwarowych brakiem stabilizacji semantycznej formantów, co należy wiązać z historycznym procesem kształtowania się dzisiejszego zasobu przymiotników motywowanych, używanych w określonych znaczeniach. Żywością do dzisiaj wymienialność wykładników formalnych przymiotników, spowodowana wolniejszym wobec polszczyzny ogólnej tempem zmian zachodzących w systemach gwarowych, odzwierciedla historyczny stan rozchwiania funkcjonalnego formantów (Kleszczowa 2003).

Do wahań dochodzi przede wszystkim w zakresie dystrybucji dwu sufiksów, to znaczy *owy* oraz *ny*, tworzących odrzeczownikowe przymiotniki temporalne. Są to formanty, które z uwagi na swoją znaczną produktywność (GWJP: 523), potwierdzoną już w staropolszczyźnie (Kleszczowa 2003: 34, 77), wyjątkowo często tworzyły formacje synonimiczne w polszczyźnie poprzednich wieków, por. *grzeszny* – *grzechowy*, *kościelny* – *kościółowy*, *ogrodowy* – *ogrodny*, *skarbowy* – *skarbny* (Kleszczowa 2003: 37, 77), w gwarach, np. *polny* – *polowy* *groch*, *zapaśny* – *zapasowy* *klucz* (Szym), *tyczna* – *tykowa fasola* (SL) oraz współcześnie w polszczyźnie ogólnej, np. *jabłeczny* – *jabłkowy*, *rzeczowny* – *rzeczownikowy*, *olejny* – *olejowy*, *bajeczny* – *bajkowy* (Satkiewicz 1987: 340, 344), poświadczając toczący się dawniej i teraz proces krystalizacji i ustalenia się ich funkcji semantycznych.

W regionalnych odmianach polszczyzny możliwe jest ich wymienne wykorzystywanie do tworzenia współtematycznych formacji adiektywnych, występujących w użyciach temporalnych, na przykład:

- a) *adwentna* (P, TW) – *adwentowa niedziela*, *adwentowe pieśni*, *adwentowe cele* (Szym, Che);
- b) *dniowa zmiana* (SL, Szym), *dniowy utarg* (Z) – *dzienny utarg*, *zarobek*, *dzienna koszula* 'odświętna' (Szym, Chy, P, S, W);
- c) *latowe trepki* 'używane latem', *latowe kwiaty* 'kwitnące latem' (Szym), *latowa chustka*, *mycka* (SL, W) – *letni płaszcz*, *letnia sukienka*, *letnie kamasze* (SL, Szym, D, P, S, Ty, Z);
- d) *wieczorny udój*, *chlód*, *wieczorne zorze* (SL, Szym, P) – *wieczorowy udój*, *zorze*, *wieczorowa pora* (Chy, Che, D, P, S, TW, W, Z);
- e) *wiosenny wiatr*, *wiosenna rata*, *wiosenne ciepło* (SL, Szym), *wiosenne siewy*, *prace* (SL, Szym, B, Chy, P, S, W, TW, Z), *zwiosenny* (SL, Szym) – *wiosnowy siew* (Szym), *wiosnowe zboże*, *jarzyny* (SL, TW), *zwiosnowy żreback* (SL, Szym);
- f) *źniwny czas* (Szym, S, P, Z) – *źniwowe roboty* (Szym);
- g) *poźniwny czas* (S, P, Z) – *poźniwowe grzyby* (SL), *poźniwowe cele* (Szym).

Synonimiczne określenia pojawiają się także w odniesieniu do – wydawałoby się utrwalonych w gwarach – postaci paradygmatycznych przymiotników o rodowodzie prasłowiańskim (Boryś 2006): *ozime* 'o zbożu sianym jesienią' i *jare* 'o zbożu sianym wiosną'. W omawianych gwarach przybierają one niekiedy po-

staci z *owy*: *jarowe* (SL), *ozimowe zboże* (SL, D) oraz z sufiksem *ny*: *ozimne zboże* (SL). Ich powstanie należy wiązać – z jednej strony z powieleniem znanych i używanych struktur typu *zimowe*, *wiosenne/wiosnowe* – z drugiej zaś z chęcią wzmocnienia adiektywnego charakteru derywatów za pomocą sufiksów o większej frekwencji słowotwórczej.

Należy zwrócić uwagę, że w polszczyźnie ogólnej oraz w gwarach, formacje adiektywne utworzone od tych samych podstaw za pomocą wspomnianych wykładników *ny*, *owy* nie zawsze są tożsame znaczeniowo. Ich relacja semantyczna oparta na bliskoznaczności może być ograniczona pragmatycznie. Przykładowo, utworzone od rzeczownika *wieczór*, wskazującego na porę dnia, przymiotniki: *wieczorny* i *wieczorowy* nie są w polszczyźnie ogólnej używane wymiennie. Ich użycie zazwyczaj uwarunkowane jest semantyką określanego rzeczownika, np. *wieczorny spacer*, *udój*, ale *wieczorowa suknia*, *szkoła*, np. notowane w Domaniewku (Szym): *wieczorny chłód*, ale *wieczorowe kursa*. Łącząc się w funkcji przydawki z tymi samymi rzeczownikami, mogą wskazywać na ich różne elementy znaczeniowe, decydujące o semantyce całego wyrażenia, np. *wieczorowy strój* 'elegancki typ ubioru, zakładany wieczorem' i *wieczorny strój* 'ubiór noszony wieczorem, niekoniecznie elegancki'. Potwierdza się zauważona przez H. Satkiewicz prawidłowość, polegająca na tym, że formacje na *owy* utrwalają się „w słownictwie terminologicznym, podczas gdy ich odpowiedniki z suf. *ny* pozostają składnikami polszczyzny ogólnej” (Satkiewicz 1987: 341).

Cechą charakterystyczną gwar polskich, przede wszystkim Mazowsza, Śląska, a zwłaszcza Małopolski, oraz znajdujących się pod ich wpływem gwar Polski centralnej, jest dłuższe utrzymywanie się w nich przymiotnikowych formacji słowotwórczych z dawnym sufiksem *ni* (< *ънѣѣ), oznaczających między innymi położenie w czasie i w przestrzeni. Zdaniem Mariana Kucały (1955) przed wiekiem XVI został on wyparty z polszczyzny z nielicznymi wyjątkami przez bliski brzmieniowo przyrostek *ny*. Zachował on dłużej swoją produktywność w gwarach, powodując funkcjonowanie w nich dubletów słowotwórczych, charakteryzujących się oboma formantami, o czym przekonują przykłady, pochodzące z omawianych gwar, odnoszące się między innymi do lokalizacji przedmiotów w przestrzeni, np. *boczna* – *bocznia deska* (SL), *brózdny* – *brózdni koń* 'z prawej strony' (SL), *górnny* – *górnny kamień* (SL), *tylny* (SL) – *tylni* (Szym, SL). W centralnej Polsce spotyka się wariantywne postaci przymiotników temporalnych, utworzonych za pomocą sufiksów *ny* i *ni*, np.: *miesięczni* (SL) – *miesięczny zarobek* (P); *ozimnie* (SL) – *ozimne zboże* (SL); *przesztoroczni* (SL, AGP 366, 371, 372) – *przesztoroczny zbiór* (AGP 343, Chy); *roczni* (Szym, SL) – *roczny podatek* (SL, Szym, Chy, D, S, P, TW); *tagrocznie* (SL, AGP 733, 425) – *tagroczne żniwa* (SL, AGP 357, 352, 370, 371, 575) (: *tagrok* 'zeszłego roku'), *wczesne żniwa* (SL) – *wcześniej* (SL); *zesztoroczne* (SL, AGP 336, 340, 345, 348, 349, 353, 357, 358, 372D, 575, Chy) – *zesztorocznie żyto* (SL, AGP 335, 362, 363, 376, 707, 724, 728, 733, 737, 425).

W gwarach polskich szczególnie ciekawe postaci przybierają przymiotniki powstałe od nazw części dnia, które łączą się z bardzo szczupłym zasobem rzeczowników, ograniczonym praktycznie do trzech: *udój*, *mleko* i *żarcie*. W zależności od pory dnia, *udój* dokonany rano i w południe oraz *mleko* z niego pochodzące, jak również niekiedy pasza podana zwierzętom, zwłaszcza w godzinach rannych, są określane w omawianym zespole gwar przymiotnikami z przyrostkami *szy*, *ejszy* oraz ogólnopolskimi formacjami z *owy*, *ny*, tworząc szeregi synonimiczne:

- a) *ranny udój*, *ranne mleko* (SL, Szym, Che, Chy) – *rańszy udój*, *rańsze mleko* (SL, D, P, TW);
- b) *południowy udój* (Szym, Chy, P, S, TW), *połniowy* (: poźnie 'południe') (P), *południowe mleko* (Che, D) – *południejsze mleko* (Szym, S), *połniejsze mleko* (Szym).

Te osobliwe przymiotniki z (*ej*)szy w użyciach temporalnych znane są na obszarze całej Polski (KSGP, Zierhofferowa 1960) i występują w nich stosunkowo często jako określenia mleka oraz – rzadziej – jedzenia dla zwierząt (por. *rańsze żarcie* (Szym)). Pewne wątpliwości interpretacyjne może budzić wskazanie dla nich podstaw rzeczownikowych (*rano*, *południe*). Z. Zierhofferowa widziała w nich derywaty powstałe od przymiotników paradygmatycznych: *rany* / *rani* (od: *rano*) i *połudny* / *południ* (od: *południe*). Swoją wnioskę oparła na fakcie występowania takich struktur adiektywnych w źródłach historycznych (Kleszczowa 2003: 126; KSłstp) oraz polskich gwarach (KSGP). Przyjęcie jej stanowiska uniemożliwiłoby traktowanie prezentowanych derywatów jako synonimów słowotwórczych, z uwagi na niespełnienie przez nich jednego z warunków koniecznych – wspólnej podstawy derywacyjnej. Wskazanie podstaw rzeczownikowych w naszym opracowaniu zostało dokonane na podstawie konstrukcji peryfrastycznych typu: 'o udoju, mleku z rana, z południa' (Gala 2008, pyt. 6009, 6010). Nie wyklucza to oczywiście prymarnego udziału podstawy przymiotnikowej, jedynie wskazuje na inną motywację, która mogła pojawić się niezależnie lub stanowić rezultat przeskoku motywacyjnego, pomijającego pośrednie, adiektywne ogniwo w szeregach motywacyjnych: *rano* – *rani* – *rańszy*, *południe* – *południ* – *południejszy*. Ustalenie się i utrwalenie w gwarach formacji przymiotnikowych: *rańszy*, *południejszy* wraz z ewentualną zmianą ich motywacji należy tłumaczyć silnym wpływem procesów analogicznych do odprzysłówkowych przymiotników temporalnych typu *dzisiejszy*, *wczorajszy*, *jutrzejszy*⁷.

⁷ Jak pokazuje materiał znajdujący się w kartotece *Słownika gwar polskich* (KSGP), za pomocą formantu (*ej*)szy od rzeczowników tworzone były w gwarach polskich inne przymiotniki o znaczeniu temporalnym, np. *wieczersze mleko* 'wieczorne', *niedzielszy*, *niedzielejszy dzień* 'niedzielny'. Zdaniem Z. Zierhofferowej (1960: 174) jest to wynik analogii do formacji *rańszy*, *południejszy*. Dla innych gwarowych derywatów, np.: *nocniejszy grzyb* 'wyrosły w nocy', *środowszy*, *środniejszy jarmark* 'śroadowy', *sobotniejszy chleb* 'sobotni' widziała motywację przymiotnikową, choć, moim zdaniem, możliwe jest również ich powstanie od podstaw rzeczownikowych.

Działanie analogii doprowadziło do wyodrębnienia się z takich formacji, jak *rańszy*, *południejszy* oraz *niniejszy* (< *ninie* `stp. teraz' Boryś 2006; BSE; Kurkowska 1954: 108) rozszerzonych przyrostków *ńszy* i *niejszy*, które wzięły udział w tworzeniu przymiotników: *terajszy* (AGP 336, 340, 348, 354, 361, 362, 363, 372, 580, 701, 706, 707, 710, 711, 715, 719, 720, 724, 728, 733) z widoczną zmorfologizowaną zmianą fonetyczną spółgłoski *ń* w *j* przed spółgłoską szczelinową i uproszczoną grupą spółgłosek, kończących temat słowotwórczy derywatu, oraz *teraźniejszy* (AGP 330, 331, 335, 339, 343, 345, 349, 352, 357, 358, 366, 370, 367, 371, 376, 425, 701, 702, 737, Che). Szereg synonimów powstałych od przysłówka *teraz* uzupełnia jednostkowo zapisany derywat z gwarowym (Cyran 1977: 107) przyrostkiem *ki*: *teraski* (AGP 724).

Synonimiczne szeregi przymiotników temporalnych odzwierciedlają typowy dla polskich gwar układ wariantów słowotwórczych, związanych ze specyfiką systemów gwarowych, ich ewolucją, dokonującą się we własnym tempie, nie zawsze w tym samym czasie i zgodnie ze zmianami zachodzącymi w języku ogólnopolskim. W polskich gwarach z uwagi na ich niejednoczesny i nierzadko nieidentyczny z wariantem ogólnopolskim polszczyzny rozwój, do dzisiaj widoczne są rezultaty dawnej rywalizacji dwu i więcej równoległych formantów, które zanim osiągnęły stabilizację semantyczną przechodziły okres rozchwiania funkcjonalnego. Niejednokrotnie notowane w gwarach formacje słowotwórcze wchodzące w relacje synonimiczne z ich odpowiednikami o innych wykładnikach formalnych to formy przestarzałe, notowane przez słowniki dawnej polszczyzny (SW), a nieuwzględniane lub notowane z kwalifikatorami chronologicznymi we współczesnych leksykonach (Dor; USJP). Przykładami synonimów chronologicznych, układających się w relacje: derywat dawny – derywat nowy (Skubalanka, Książek-Bryłowa 1992: 18–21) są dublety: *dniowy* – *dzienny*, *jarowy* – *jary*, *latowy* – *letni*, *wiosnowy* – *wiosenny*, *źniwowy* – *źniwny* występujące najczęściej w obrębie jednej wsi. Poniekąd do tej grupy synonimów można również zaliczyć formacje charakteryzujące się obocznymi formantami *ny/ni*, np. *roczny* – *roczni*, choć formacje z przyrostkiem *ni* są dzisiaj odczuwane jako gwarowe w odróżnieniu od ich ogólnopolskich postaci z *ny* i w związku z tym często świadomie unikane. Świadczą o tym ich notacje, które w większości pochodzą ze źródeł datowanych najpóźniej na lata dziewięćdziesiąte XX wieku. Można je nazwać wariantami uzualnymi, których występowanie w gwarach uwarunkowane jest socjalnym zakresem użycia, opierającym się na opozycji: derywaty gwarowe – derywaty ogólnopolskie. Do nich zaliczylibyśmy również formacje odprzysłówkowe typu *terajszy* – *teraski* – *teraźniejszy* oraz odrzeczownikowe: *rańsze* – *ranne*, *południejsze* – *południowe*.

Zaprezentowany zasób synonimicznych formacji słowotwórczych funkcjonujących w gwarach Polski centralnej jest jedynie przykładem występującego w polskich gwarach nadmiaru derywowanych od tych samych podstaw przymiotników. Ich redundancja ma szerszy charakter, zarówno pod wzglę-

dem zakresu semantycznego (obejmuje także inne klasy przymiotników), jak i geograficznych uwarunkowań, o których ze względu na ograniczony obszar badań i stosunkowo niewielki materiał egzemplifikujący omawiane zagadnienie, powiedziano tutaj niewiele. O tym, że synonimia słowotwórcza w gwarach, zwłaszcza w odniesieniu do przymiotników, nadal pozostaje zjawiskiem w niewielkim stopniu opracowanym, przekonują dotychczasowe rezultaty dociekań naukowych, ograniczone do omówienia zróżnicowania geograficznego kilku adiektywnych typów słowotwórczych (Jaros 2016). Poszukiwania gwarowych przymiotnikowych dubletów słowotwórczych, analiza ich wzajemnych uwiłków o charakterze strukturalnym i semantycznym pozwoli niewątpliwie na wysnucie szczegółowych wniosków na temat przyczyn ich redundancji oraz odwołanie dystynktywnych wobec polszczyzny ogólnopolskiej słowotwórczych cech charakteryzujących polskie gwary.

Wykaz skrótów

- BSE – Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Dor – Doroszewski W. (red.), 1957–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–10, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- GWJP – Grzegorzczak R., Laskowski R., Wróbel H. (red), 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Wydawnictwo Naukowe PAN, Warszawa.
- KSGP – Kartoteka Słownika *gwar polskich*, <http://rcin.org.pl/publication/37156> [dostęp: 15 II 2016].
- KSłstp – Kartoteka *Słownika staropolskiego*, <https://pjs.ijp-pan.krakow.pl/ksstp.html> [dostęp: 15 II 2016].
- SL – Dejna Karol, 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XX: A–B; t. XXI: C–D; *idem*, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXII: E–J; t. XXIII: K; t. XXIV: L–M; t. XXV: N–Ó; t. XXVI: Pa–Por; t. XXVII: Pos–R; t. XXVIII: Sa–Sy; t. XXIX: Sz–U; t. XXX: W; t. XXXI: Z–Ż.
- SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, nakładem prenumeratorów, Wrocław.
- Szym – Szymczak M., 1962–1973, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim*, cz. 1–8, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- UJSP – Dubisz S. (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Literatura

- Boryś W., 2006, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Burska-Ratajczyk B., 2001, *Wariantywność gwarowych formacji słowotwórczych – współczesność wobec tradycji*, w: K. Wojtczuk (red.), *Leksyka a gramatyka w tekście językowym*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce.
- Cyran W., 1977, *Tendencje słowotwórcze w gwarach polskich*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Dejna K., 1974–1985, *Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XX: A–B; t. XXI: C–D; *idem*, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, t. XXII: E–J; t. XXIII: K; t. XXIV: L–M; t. XXV: N–Ó; t. XXVI: Pa–Por; t. XXVII: Pos–R; t. XXVIII: Sa–Sy; t. XXIX: Sz–U; t. XXX: W; t. XXXI: Z–Ż.
- Doroszewski W. (red.), 1957–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–10, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Dubisz S. (red.), 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gała S., 2008, *Kwestionariusz do badań słowotwórstwa i słownictwa w gwarach pogranicza wielkopolsko-małopolsko-mazowiecko-śląskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Grzegorzczkowska R., Laskowski R., Wróbel H. (red), 1998, *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Wydawnictwo Naukowe Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Jadacka H., 1986, *Synonimia słowotwórcza – perspektywy badawcze*, „Poradnik Językowy”, z. 6.
- Jaros I., 2002, *Zagadnienie wariantywności słowotwórczej na przykładzie nazw środków czynności*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, XLVII.
- Jaros I., 2009, *Nazwy środków czynności w gwarach łęczycycko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Jaros I., 2016, *Przymiotnikowe synonimy słowotwórcze w gwarach polskich (zarys problemu)*, w: J. Klimek-Grądzka, M. Nowak (red.), *Dawne z nowym łącząc... In memoriam Mariani Kucalą*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, nakładem prenumeratorów, Wrocław.
- Kleszczowa K., 2003, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

- Kucała M., 1955, *Znaczenie i zasięg przymiotników na ni (przedni, letni)*, „Język Polski”, t. XXXV.
- Kurkowska H., 1954, *Budowa słowotwórcza przymiotników polskich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Pelcowa H., 1995, *Wariantywność leksykalna gwar pogranicza wschodniego Lubelszczyzny*, w: M. Kondratiuk (red.), *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, Uniwersytet Warszawski, Filia w Białymstoku, Zakład Filologii Wschodniosłowiańskiej, Białystok.
- Pelcowa H., 1996, *Wariantywność a interdialektalność zjawisk gwarowych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Prace Językoznawcze 24, „Studia historycznojęzykowe”, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Satkiewicz H., 1987, *Zagadnienia poprawności słowotwórczo-semantycznej*, w: D. Butler, H. Krukowska, H. Satkiewicz (red.), *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej (słownictwo rodzime)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Sierociuk J., 1991, *W sprawie wariantywności słowotwórczej w gwarach*, w: S. Gajda (red.), *Wariancja w języku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Opole.
- Sierociuk J., 2004, *Niektóre aspekty wariantywności słowotwórstwa gwarowego*, w: M. Imrichová (red.), *Slovenčina na začiatku 21. Storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku*, Prešovská univerzita v Prešove. Fakulta humanitárnych a prírodných vied, Prešov.
- Sierociuk J., 2006, *Specyfika wariantywności słowotwórczej w gwarach*, w: J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Skubalanka T., Książek-Bryłowa W., 1992, *Wariantywność polskiej fleksji*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Szymczak M., 1962-1973, *Słownik gwary Domaniewka w powiecie tęczyckim*, cz. 1-8, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- Witkowska-Gutkowska M., 1999, *Staropolskie prefiksalne dublety czasownikowe i ich współczesne odpowiedniki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zagórski Z., 1991, *Wariantywność a rozwój gwar*, w: S. Gajda (red.), *Wariancja w języku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Opole.
- Zierhofferowa Z., 1960, *Przymiotniki gwarowe z przyrostkiem (ej)szy ze szczególnym uwzględnieniem typu rańszy, południejszy*, „Język Polski” XL, z. 3.

Netografia

- Kartoteka *Słownika gwar polskich*, <http://rcin.org.pl/publication/37156> [dostęp: 15 II 2016].
- Kartoteka *Słownika staropolskiego*, <https://pjs.ijp-pan.krakow.pl/ksstp.html> [dostęp: 15 II 2016].

Summary

Irena Jaros

On word-forming synonymy of temporal adjectives in dialects from Central Poland

The subject of this analysis is the phenomenon of word-forming synonymy of temporal adjectives occurring in Central Poland dialects. The author presents types of derivatives coming into close or equal relation with their equivalents created from the same base with the help of other affixes on the examples of derivatives from all parts of Poland: *letni* – *latowy*, *wiosenny* – *wiosnowy*, *tagroczny* – *tagroczni*, *ranny* – *rańszy*, *południowy* – *południejszy*, *teraźniejszy* – *terajszy* etc. The causes of occurrence of series of synonymic adjectives in presented dialects were stressed. They were explained by the slower rate of changes in dialects than in literary Polish language and also by the influence of nationwide Polish.

Słowa kluczowe: słowotwórstwo, synonimia, przymiotniki temporalne, gwary Polski centralnej

Key words: word formation, synonymy, temporal adjectives, Central Poland dialects